

historische kring VBBEGA te ADORP-SAUWERD-WETSINGE

De koemelker: een verdwenen beroep

Halverwege de twintigste eeuw bestond de helft van de Adorper bevolking uit koemelkers en kleine veehouders. Vooral de koemelkers hebben jarenlang een duidelijk stempel gedrukt op het leven in de dorpen rondom de stad Groningen (en ook in de stad zelf). Reden genoeg om deze verdwenen beroepsgroep eens voor het voetlicht te plaatsen. Afgelopen december heeft de historische kring Ubbe-ga een avond georganiseerd die geheel geweid was aan "de koemelker". Er werd op die avond een overzicht gegeven over de betekenis en de inhoud van dit beroep. Daarbij waren diverse gepensio-neerde koemelkers en kinderen van koemelkers aanwezig. Het werd een interessante avond waarbij vele herinneringen werden opgehaald. Als samenvatting van deze avond hebben Aaltje Miedema (afkomstig uit een koemelkersgezin) en Ben Westerink onderstaand artikel geschreven.

Er wordt in onze streken al eeuwenlang melk geproduceerd. Maar melk is een lastig eindproduct, het bederft snel en de consument bevindt zich meestal op aanzienlijke afstand van het boerenbedrijf. Op het Groninger platteland stond de veeteelt daardoor lange tijd in het teken van de vetweiderij, gericht op de veeverkoop. De zuivelproductie kwam op de tweede plaats, maar speelde toch een belangrijke rol. Niet consumptiemelk maar boter en kaas waren traditioneel de eindproducten van de melkerij. In de wierden heeft men zeer oud aardewerk aangetroffen dat zeer waarschijnlijk bij de kaasbereiding in gebruik is geweest. In de omgeving van Adorp en Sauwerd werd eveneens kaas geproduceerd. Vanaf omstreeks 1890 tot 1930 had Meindert Horn een kaasfabriekje in Adorp (eerst aan het einde van de Zuiderstraat en later aan de Molenweg). Het belangrijkste eindproduct van melk was echter niet kaas maar boter. Boter werd op de boerderij gekarnd onder leiding van de boerin. Het werd in korven of vaatjes per juk te voet naar de stad Groningen vervoerd en daar op de markt verhandeld of bij de vaste afnemers afgeleverd. Het restant, de karnemelk, werd op de boerderij gedronken of naar de kalveren en varkens gebracht. Rond 1880, toen de melkfabrieken in de dorpen verschenen, veranderde er veel op de boerderij. De melk werd voortaan rechtstreeks aan de fabriek geleverd en aldaar tot boter verwerkt. De boterproductie verdween van de boerderij en de boerin raakte haar belangrijke positie in het karnhuis kwijt.

Consumptiemelk werd op het Groninger platteland dus nauwelijks geproduceerd. Een uitzondering hierop vormde de directe omgeving van de stad. In de dorpen rond Groningen - maar ook in de stad zelf - woonden vele kleine melkveehouders die melk produceerden voor de stad. Sommigen van hen brachten dagelijks de melk rechtstreeks naar de consument. Deze kleine veehouders werden doorgaans als "koemelkers" aangeduid.

Vier soorten boeren

In de 19^e en 20^e eeuw speelde status (ook) op het Groninger platteland een belangrijke rol. Men onderscheidde daarbij een viertal soorten boeren. Het meeste aanzien genoten de akkerbouwers. Ze

boerden die op de vruchtbare lichte kleigronden langs de kust en wisten veel kapitaal te verzamelen. De reusachtige boerderijen met voorhuizen als villa's die we op het Hogeland en de Dollardpolders zien, herinneren aan een periode van grote welvaart. In "De Graanrepubliek" van Frank Westerman is het leven van deze boeren op boeiende wijze beschreven. Op de tweede plaats kwamen de boeren met de gemengde bedrijven. De combinatie van akkerbouw en veeteelt was eeuwenlang de meest algemene bedrijfsvorm op het platteland. Veel boeren in Adorp, Sauwerd en Wetsinge hadden tot ver in de twintigste eeuw een gemengd bedrijf, hoewel ze zich bij voorkeur "akkerbouwer" noemden. Minder algemeen waren de veehouders. Deze vorm van boeren was beperkt tot de zware en zeer moeilijk bewerkbare kleigronden (de zogenaamde knikkleigronden) die moeilijk afwateren en alleen als grasland geschikt zijn. Door deze minder ongunstige omstandigheden hadden veehouders (ook wel "strontboeren" genoemd) een kleiner inkomen en daardoor een wat lagere status dan de boeren met gemengde bedrijven. Vooral in de Meeden woonden nogal wat veehouders. De scheiding vormde grofweg de Oude Ae; ten oosten daarvan woonden de akkerbouwers met gemengde bedrijven, ten westen hadden de veehouders de overhand. Ten westen van de Oude Ae hielp de boer zijn knechten mee, ten oosten daarvan wandelde hij met een hoge hoed over het land. De aanwezigheid van knikklei in de bodem verklaart hier het verschil in landgebruik en de daarbij horende status. Nog iets oostelijker, achter de Wolddijk, komt nauwelijks meer knikklei voor. Hier zijn de gronden zelfs geschikt voor tuinbouw ("boeskoolland"). Tenslotte had je nog een vierde categorie. De laagste, en daar gaat dit artikel over: dat waren de koemelkers.

wat is een koemelker?

In het "Groninger woordenboek" van K ter Laan wordt het begrip koemelker omschreven als "iemand die zijn melk in de stad verkoopt". Een koemelker is een kleine boer of landarbeider die grond pacht met het oogmerk consumptiemelk te produceren. Hij verkocht zijn melk doorgaans niet aan een melkfabriek maar aan de consumenten in de stad. Veel koemelkers gingen zelf met melk langs de deuren en hadden een vaste klantenwijk. De Groninger huisvrouw stelde de dagelijkse levering van verse melk door een boer aan de deur zeer op prijs. Door de grote behoefte aan consumptiemelk wemelde het rond de stad Groningen van de koemelkers. Ze woonden vooral in de dorpen Noorddijk, Adorp en Hoogkerk. Veel koemelkers hadden hun bedrijven zelfs midden in de stad. Ze vormden een aparte groep koemelkers die wel werden wel werden aangeduid als de "stadsboeren". De koemelker is de naamgever van het (inmiddels verdwenen) beroep van "melkboer". Eenzelfde ontwikkeling heeft zich overigens voorgedaan met het beroep van de "groenteboer" (in Groningen de "moeskers" genoemd).

de koemelkerij in de 19^e eeuw

In 1840 had Groningen 25.000 inwoners. De stad groeide gestaag en vroeg om steeds meer consumptiemelk. Vele kleine boeren speelden hier op in en vestigden zich in en rond de stad. Vooral in de noordelijke stadswijk hadden tientallen koemelkers hun bedrijven. Dit is ook de plek waar de moeskers hun geluk beproefden. Ten noorden van de vestingswerken (nu het Noorderplantsoen), op het uiterste puntje van de Hondsrug, bestaat de bodem uit zandgrond met een laagje klei en deze combinatie is zeer geschikt voor de groententeelt. Benamingen als Moesstraat en Koolstraat herinneren aan deze periode. De combinatie van koemelker en moesker kwam regelmatig voor.

Als omstreeks 1900 de melkfabrieken verschijnen, gaan de veeboeren er hun melk afleveren. Maar de koemelkers in en rond Groningen blijven de melk rechtstreeks aan de consument leveren. De reden is een economische: direct geleverd aan de huisdeur kan men een betere prijs bedingen. De koemelkers houden daarbij hun inkomen goed in de gaten. Als de melkprijs te sterk daalt lengen ze de melk soms aan met (sloot)water. In die tijd is er weinig hygiëne en controle op kwaliteit. Na een controle in 1905 van de kwaliteit van de melk (die slecht uitpakt) wordt in 1908 de Gemeentelijke Keuringsdienst opgericht en in 1917 de Provinciale Keuringsdienst.

Hoe zag de dag van een koemelker eruit? De boer en zijn vrouw stonden 's ochtends op tussen 2 en 4 uur. De dag begon uiteraard met het melken. Daarbij moet men bedenken dat de koeien doorgaans op verspreid liggende percelen stonden. Omstreeks 7 uur vertrok de koemelker naar de stad met de bokkenkar. 's Middags ging zijn vrouw groenten slijten in de stad. Dikwijls werd na het middagmelken de melk nogmaals uitgevent in de stad. 's Avonds tussen 6 en 8 uur ging men naar bed. Ook op zondag werd er gevent. Pas in 1935 wordt er een melkventverbod op zondag uitgevaardigd. Een gepensioneerd landbouwer uit Sauwerd vertelde ons:

"Mijn grootmoeder (geb. 1888) was meid bij een koemelker in Noorddijk. Om 4 uur stond ze op. Tot 7 uur melken daarna uitventen in de stad tot 11 uur, daarna helpen op het land, om half 4 opnieuw melken, daarna de boerin helpen op de boerderij en om 9 uur naar bed. Ze verdiende 50 gulden per jaar en had 1 dag vrij per jaar, op 1 mei".

De koemelkers in de stad

De meeste stadsboeren hadden hun bedrijf aan de rand van de stad, vooral in de Moesstraat, Plantsoenstraat en Kloosterstraat. De landerijen die ze huurden lagen in de Paddepoel; soms kilometers ver weg.

In 1910 wonen er 34 koemelkers in de stad. In de Moesstraat hadden 26 tuinders en 11 koemelkers hun bedrijf. Door deze hoge aantallen was er veel concurrentie. Om zeven uur 's ochtend kon je al bij de burgers terecht om melk te slijten. In de winter hadden de stadsboeren problemen met de huisvesting van het vee. Dan hielden ze hun koeien in schuurtjes en kleine geïmproviseerde stalletjes. In de Selwerderstraat had een boer zo weinig ruimte dat de koeien 's winters door de voordeur naar binnen moesten.

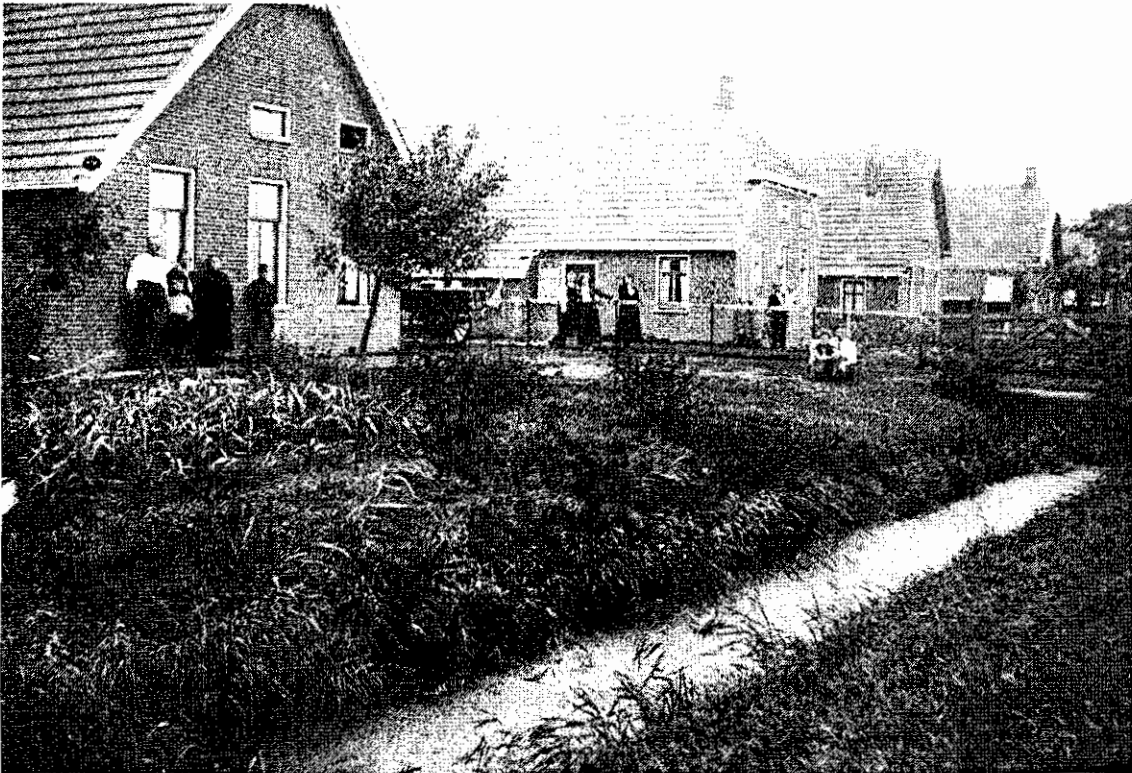
In 1935 telt de gemeente Groningen liefst 140 koemelkers, waarvan er 69 ook slijter waren. De overigen leverden hun melk aan de slijters. De koemelkers hadden nog altijd weinig band met de melkfabrieken. Een koemelker leverde dagelijks ca 150 liter melk af bij de huisdeur. Ondanks de gebrekkige hygiëne, had de Groninger huisvrouw een groot vertrouwen in boerenmelk. "Boerenmelk" had ook toen al een goede klank. Toen er in 1922 een tyfusepidemie uitbrak bleek een melkfabriek de veroorzaker. Sindsdien werd flessenmelk als verdacht beschouwd. De koemelker-slijter had zijn eigen klantenkring. Als er woningen werden gebouwd of er werd in de stad verhuisd, waren koemelkers zeer alert om nieuwe klanten te verwerven.

Het melkstandaardisatiebesluit van 1941 heeft grote invloed op de beroepsuitoefening van de koemelker. Voortaan moet de koemelker kiezen tussen veehouden of slijten. Bovendien moet alle melk voortaan aan de zuivelfabriek worden afgeleverd. Dit betekent in feite het einde van het beroep koemelker-slijter. De koemelker-slijters worden nu kleine veehouders. De meerwaarde van het direct leveren aan de deur verdwijnt. De koemelker ziet zijn inkomen dalen en moet er een baantje bijnemen.

de koemelkers in Adorp en Sauwerd

Rond 1935 woonden er in de dorpen rond Groningen 52 koemelkers. De meeste van hen leverden de melk aan melkslijters in de stad maar een aantal ging dagelijks zelf naar de stad om de melk uit te venten. Zowel in Sauwerd als in Adorp hebben enkele koemelker-slijters gewoond. De meeste koemelkers in onze dorpen waren echter geen slijter. Wel hadden ze doorgaans een tweede beroep. Bekende koemelkers in Adorp waren: Roelf Kruijer, die in 1952 caféhouder werd (hij kocht toen het Witte Hoes), Kornelis Westerloo, die in 1942 boer werd op het Hemelrijk, Sebe Kruijer (zijn dochter Annie en echtgenoot Geert Kamps namen later het bedrijf over) en Jan Sikkens en één van zijn zonen. In de jaren 30 hield ook bakker Raven in Adorp koeien. De combinatie bakker/boer heeft hij tot 1957 volgehouden.

Hoe werd je koemelker? Gesprekken met kinderen van koemelkers in Adorp en omgeving leveren de volgende gegevens op. Het waren dikwijls de kinderen van landarbeiders die probeerden een bedrijf-

Een huidige en een vooroorlogse opname van de koemelkershuizen langs de westzijde Provinciale weg. Oorspronkelijk bewoond (van links naar rechts) door de families Roelf Kruijer, Kornelis Westerloo, Hendrik Wieringa, Hendrik Kostwinder en Sebe Kruijer.

je op te zetten. Ze kochten een paar koeien en pachtten wat land. De vrouw werkte in de stal; de man had meestal nog een tweede of zelfs een derde baan. Als men geluk hadden kon het bedrijfje worden uitgebreid. Soms slaagde een koemelker erin een boerderij met grond te kopen of pachten. De overheid heeft in het begin van de vorige eeuw het kleine boerenbedrijf gestimuleerd. In het kader van de landarbeiderswet werden rond 1918/19 de arbeiders in staat gesteld om een halve hectare grond te kopen en daarop een huis met een schuurtje te bouwen. Indien de behuizing minder kostte dan 2.000 gulden, verleende de staat een krediet. Ongeveer 10 personen in Adorp hebben van deze regeling gebruik gemaakt. De boerderijen bestonden uit een woonhuis met eenvoudige aangebouwde schuur. De eerste 6 huizen aan de westzijde van de provinciale weg zijn koemelkershuizen die in deze periode zijn gebouwd. Ze bestaan uit een woonhuis met aangebouwde stal. De eigenaren van deze woningen waren Roelf Kruijer, Kornelis Westerloo, Hendrik Wieringa, Hendrik Kostwinder, Sebe Kruijer en Jochum Kramer. Andere voorbeelden van koemelkershuizen die uit deze periode vinden we aan de oostzijde van de provinciale weg (tegenover garage Neumann). Deze huizen zijn gebouwd door de koemelkers Willem Harsema (hoek Spoorlaan), Jan van de Schans en Albertus Harsema. De laatste twee waren tevens voerman. Verder vinden we in deze rij woningen nog de koemelkershuizen van Albert Liewes en de families Uitham en Bouwman. Deze huizen waren echter te duur voor de rijkspremie. Mooie voorbeelden van koemelkershuizen zijn te vinden langs de Wierumerschouwsterweg. Komend vanaf Wierumerschouw eerst het huis Frederiksoord van Jan Sikkens en vervolgens de huizen van Tonis Schreuder, Jan Boelens (met premie) en Pieter Wieringa (zonder premie). In 1939 was Lammert Westerhoff de laatste koemelker die een bedrijfspand (met premie) liet bouwen.

Hoe belangrijk de kleine veehouderij voor Adorp was blijkt uit de volgende getallen. In 1941 telde Adorp 101 behuizingen. Hieronder vielen 30 kleine veebedrijven (kleiner dan 10 ha) en 17 boerderijen (groter dan 10 ha).

Een enquête

In 1954 heeft wijlen de heer JG Bakker te Sauwerd in het kader van zijn afstuderen aan de landbouwhogeschool te Wageningen een enquête onder de Groninger koemelkers gehouden. In zijn afstudeerverslag is unieke informatie te vinden over leven en werken van de koemelker. Bakker heeft 60 koemelkers ondervraagd waarvan er 26 buiten de stad woonden (in Noorddijk, Haren, Hoogkerk, Adorp en Bedum).

De dagindeling van de koemelker in de jaren vijftig blijkt niet erg te verschillen van zo'n halve eeuw eerder. Tussen vier uur en halfzes staat men op. 's Avonds om halfnegen is het werk gedaan. Hetzelfde ritme geldt voor de zondagen. Een koemelker had gemiddeld 20 melkkoeien en 10 stuks jongvee. 20 Melkkoeien betekent ongeveer 7 uur melken per dag. De koemelkerij was een familiebedrijf. De vrouw hielp mee op het bedrijf. De koemelker die niet in de stad ventte moest er nog iets naast doen om het inkomen aan te vullen! De koemelker bezat doorgaans een eigen huis met als bedrijfsgebouw een eenvoudige veestal. Het gebruik van melkmachines was niet populair. In Adorp neemt Sebe Kruijer in 1950 als eerste een melkmachine in gebruik en in 1955 gaat de familie Wieringa tot de aanschaf over.

Een koemelker bouwde geen stabiele veestapel op. Hij was regelmatig op de veemarkt te vinden om daar een goedkoop koetje op de kop te tikken. Zelf fokken van vee deed men doorgaans niet, de melkproductie stond centraal. Door deze houding was de koemelker niet populair bij de grotere veehouders. Men vond dat de koemelkers hun beroep maar ten dele uitoefenden en weinig oog hadden voor de andere facetten van het beroep, zoals eigen fok, bemesting en onderhoud van grasland. De meeste koemelkers bezaten geen grond. De 60 door Bakker geënquêteerde koemelkers hadden samen zo'n 1000 ha in gebruik, waarvan slechts 11% in eigendom was. Het land werd jaarlijks gepacht. De verpachting was een jaarlijks hoogtepunt die de koemelkers met angst en beven tegemoet zagen. De verpachting was publiek (b.v. in het Witte Hoes) en de inschrijving ging met gesloten briefjes. Door de concurrentie waren de pachtprizen hoog. Een grote verbetering was de pachtwet van 1937, waardoor het land voor een periode van 6 jaar gepacht kon worden. Hierdoor kregen de pachters meer rechtszekerheid en gingen de koemelkers het land beter onderhouden (zoals bemesten en ont-

doen van distels). De eigenaren van de gronden waren de grotere veehouders uit het gebied, de kerk of gegoede burgers uit de stad. De Adorpers huurden o.a. van de families Scholten, Frima, Geertsema van de grondeigenaren S. Brill en B. Bruins en de Hervormde kerk van Adorp en Harssens.

Uit Bakkers verslag komt een levendig beeld van de koemelker naar voren. De koemelker is een eenvoudige doch hardwerkende boer die vooral op de melkproductie gericht was. Vooral de koemelkerslijters blijken vrolijke en goed van de tongriem gesneden personen. Zij blinken niet uit door kerkbezoek, dragen bril cream in het haar en drinken graag een borrel.

Jaren '60-80: de koemelkers verdwijnen

Vanaf de jaren '60 loopt het aantal koemelkers snel terug. Eerst verdwijnen de stadsboeren. Eén van de laatste veehouder die uit de stad verdwijnt, is Freerk Mulder. Hij boerde vanuit de Nieuwe Kijk in 't Jatsstraat en verhuisde in 1963 naar Adorp. In 1972 wordt de melktank verplicht en daarna komen de milieueisen. De investeringen die nodig zijn voor de moderne veehouderij staan niet meer in verhouding tot de inkomsten. Ook in de dorpen houden de koemelkers het dan voor gezien, ze zoeken een andere baan of gaan van een bescheiden oude dag genieten.

Zo kwam er een einde aan een complete beroepsgroep. Verdwenen zijn de koemelkers die jarenlang een stempel hebben gedrukt in de stad en onze dorpen. Hardwerkende mensen die met veel gesappel en met een lach en een traan hun brood verdienden. Slechts de koemelkershuizen van Adorp herinneren uitdrukkelijk nog aan hun bestaan.

Aaltje Miedema
Ben Westerink

Commentaar op dit artikel is welkom. De afstudeerscriptie van JG Bakker (en vele andere historische documenten uit Adorp, Wetsinge en Sauwerd) zijn op de website van de historische kring Ubbega (www.ubbega.nl) te vinden.